

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך ל, תשלי"ט

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מסוגלים להבחין בייחודה הלשוני של יצירתו, וכי סופרים מ"חובשי בית המדרש" פדרויאנוב לא יכלו "לעפל" את החידוש ואת הרעננות שבלשון יצירותיו של טשרניחובסקי. יוסף קלזנר ראה והרגיש את אשר לא ראו אחרים. והקדיש ללשונו של טשרניחובסקי פרק (5 עמודים) בספרו "שאוּל טשרניחובסקי — האדם והמשורר". בפרק זה הוא אומר: "ללשונו של טשרניחובסקי ראוי להקדיש ספר שלם ולא פרק קצר בלבד". משאֵלה זו אקטואלית היום, בייחוד לאחר שנחפרסמו דברי הקטרוג של דרויאנוב.

נ מ ר ו ד ב ר י

הרכב מכוח הטעמה: דברים-טובים

המונחים "מורכב", "הרכב" (syntheton, compositum) נולדו בתורת הלשון היונית-רומית ושימשו בה לציון כל צירוף שהוא: של אותיות להברות או למלים, של מלים למשפטים, וכו'. בבלשנות ההודו-אירופית של מאתיים השנים האחרונות יוחדו המונחים האלה לסימון מלה המורכבת משתיים (או יותר) מלים (או גזעי-מלה), ושסיומות הנטייה שפסופה משמשות את כל ההרכב. כיום, בעיקר בתחום שפות אירופה החדשות, שאבדו את רוב נטיית הצורות, שוב קשה להגדיר בדיוק מהו "הרכב". האם באנגלית look out "להיזהר" הוא הרכב, כלומר צירוף מורפולוגי, או שלפנינו צירוף תחבירי? ובדומה לכך, את

blackboard "לוח בכיתה" או את doorknob "ידית לדלת" ניתן לפרש מבחינות מסוימות הן כמלה מורכבת, הן כצירוף תחבירי של תואר לשם או של שם לשם. את רוב הצירופים הללו ניתן לכתוב בכמה אופנים: כמלה אחת, כשתי מלים, או בחיבור במקף.

כמו כן, כיום נוכחים אנו יותר ויותר, עד כמה קשה למצוא הגדרה מדעית הולמת למושג המסורתי "מלה", וגם קושי זה תורם להיסוסים בהחלטתנו מהי מלה מורכבת. בצדק נוהגים מדקדקים רבים לפרש את המונח "הרכב" בגמישות וליחד אותו לסוגי צירוף שונים בשפות שונות: מספיק שבשפה הנידונה יימצא סוג של צירוף מלים תחבירי, ולעומתו סוג צירוף הדוק יותר, מבחינה פוניטית וסמנטית, כדי שהבלשן יקרא לצירוף האחרון "הרכב".

ראייה כזו חושפת את חולשתן של קביעות כגון "בשפות השמיות אין מלים מורכבות", שהרי הסמיכות השמית מהווה סוג צירוף הדוק יותר מסוגים אחרים של צירופי שמות-עצם (למשל, באמצעות מלות-יחס: 'חדר-אורחים' הדוק יותר מ'חדר לאורחים' וכדו'). ההידוק כאן הוא בכך, שנטיית המספר והיידוע היא אחת ומשמשת את שני שמות-העצם כאחד. אף פי אין זו נטיית סיומות, אלא נטייה "פנימית" (חדר-אורחים, חדר-האורחים).

אין אפוא שום מניעה לקרוא לסמיכות "הרכב שמני", כמובן אגב פירוט המבנה המיוחד. רק כשמתגלה סוג צירוף הדוק עוד יותר, למשל בעברית מדוברת "הפית-ספר, החדר-מדרגות", מתעוררת שוב שאלת המינוח.

ברשימה זו רצוני להציג סוג הרפב נוסף, הנמצא בעברית מדוברת. הרפב זה שונה מן הסמיכות בשתיים: הוא אינו כולל שני שמות, אלא שם-עצם ותואר; סימן ההרפבה הוא בזה, שצירוף זה נושא טעם חזק אחד, בהברה המוטעמת של השם¹. התואר נושא טעם משני, חלש. כונתי להרפבים מסוג דברים-טובים, שנה-טובה, אפונה-ירוקה, זוגות-צעירים, כיפה-אדומה, חיה-רעה, מלפפון-חמוץ, בקבוק-חם ורבים אחרים שיפורטו להלן. הרפבים כאלה מזכירים את blackboard, blackbird באנגלית, שגם בהם יש שם ותואר, וטעם חזק אחד בלבד. נכנה אותם "הרפבי-הטעמה". ברוב המקרים בנוי ההרפב משתי מלים, אך יש דוגמאות גם לשם שהוא סמיכות פת שתי מלים, עם הטעמה חזקה על הסומך, ואחד כך תואר בעל הטעמה משנית: מגן-דוד-אדום, שמן-זית-זך.

ההרפב מכוח הטעמה יש לו סייגים: העברית המדוברת מכילה רק סוג טעם אחד (הגברת הקול), וטעם זה ממלא לא רק תפקיד של הטעמת הברה מסוימת במלה או בהרפב, אלא גם תפקיד של הטעמת מלה זו בשלמותה לעומת מלה אחרת באותו המשפט או במשפט סמוך, וגם תפקיד של טעם-המשפט, כלומר סימון חלק המשפט המכיל את המידע החשוב ביותר בהקשר הנוכחי (נשוא פסיכולוגי, פוקוס). במקרה שלפנינו תיתכן אפוא התנגשות בין ההטעמה הרגילה של הרפב כגון "אפונה-ירוקה"

1. ההברה המוטעמת מודפסת במאמרנו זה באותיות עבות (שחורות).

לבין הצורך להטעים את ירוקה, כדי להדגיש שמדובר באפונה ירוקה ולא באפונה ריחנית ("אלה זרעים של אפונה ירוקה, ולא של אפונה ריחנית"). במקרה כזה מאבד ההרכב את הטעמתו האופיינית, והטעם החזק עובר אל התואר.

מצד שני תיתכן חפיפה בין אפונה-ירוקה כשמו הרגיל של ירק זה, ובין אפונה-ירוקה במשפט שבו אפונה- מודגשת כדי להבדילה משעועית-ירוקה ("קניתי אפונה-ירוקה, פי לא היה שעועית-ירוקה"). יוצא אפוא, שרק כאשר אין עימות בין שני הרפכים כאלה, אפשר לומר בביטחון, שהטעם על שם-העצם הוא הטעם האופייני להרכב. דוגמאות כאלה של חפיפה או חיסול-ניגוד (ניטראליזאציה) קיימות בשפות רבות. במקרים מסוימים אין אפשרות הבנה מלאה של הנאמר, אך בדרך כלל מספק ההקשר הרחב את הנתונים לפירוש נכון.

סימן חיצוני נוסף להרפכי הטעמה הוא בנטיית מקצתם לאיחוד-עוד יותר מלא של המרפכים. הדבר ניכר בה"א היידוע היחידה לפני כל ההרכב: הדברים-טובים במסיבה היו עלובים, הבקבוק-חס נזול, השנה-טובה לא הגיעה בזמן. אך האיחוד אינו מלא אף פעם, שכן סיומות הריבוי מופיעות תמיד פעמיים: מלפפון-חמוץ — מלפפונים-חמוצים. רק במקרה אחד ישנה צורת ריבוי מיוחדת להרכב: שנות-טובות לעומת שנים טובות. פעולת ההרכבה של הרפכי ההטעמה דינה פדין כל סימן לשוני, פלומר לצד המסמן האופייני לה (מקום הטעם החזק) נמצא גם מסומן מיוחד. המסומן במקרה זה הוא משהו מעין "איכות מיוחדת, שאינה מופעת בצירוף (שם + תואר), הנושא שני טעמים מלאים". לדוגמה, דברים-טובים פירושו ממתקים

ועוגות, דהיינו סוג מיוחד של דברים טובים, שהרי רבים הדברים הטובים בעולמנו. חשוב לציין, שיש גם דברים טובים, שאינם טובים ואינם טעימים, ועדיין הם נקראים כך. במלים אחרות, "טובים" הוא כאן חלק ממונח קבוע, ואיננו נושא את משמעותו המלאה. גם מלפפון-חמוץ איננו מלפפון ירוק שטעמו חמוץ משום מה (ואולי נרקב), אלא מאכל אחר, מעופד. בקבוק-חם איננו זהה לבקבוק זכוכית או פלסטיק מחומם (למשל בקבוק חלב המחומם בשביל תינוק), אלא חפץ מגומי דוקא, והוא נקרא בקבוק-חם גם כשהוא קר. כידוע, כיפה-אדומה אינה כיפה אלא ילדה, חיה-רעה הוא כינוי לאדם ולא לחיה, אפונה-ירוקה יכולה להיות יבשה ומצהיבה, זוגות-צעירים אינם סתם זוגות, אלא מין מעמד חדש בישראל, שמשרדי הממשלה קובעים עד מתי הוא צעיר, ומתי הוא מפסיק להיות זכאי לשיכון. וכמוכן, שנה-טובה אינה שנה, אלא פרטיס ברכה. ייחוד סמנטי זה ניתן להוכחה, בצורה זו או אחרת, בכל הדוגמאות שנביא. בחלקן ננסה לגלותו בהמשך. כמו כן נסמן הרפכים, שבהם נפוץ היידוע לפני ההרכב בלבד, על ידי תוספת ה- לפני הדוגמה. פירושו של דבר – שבדוגמאות שלא סומנו כך חוזר היידוע בדרך כלל גם לפני התואר. בכל מקום שידוע גם על הטעמה שונה מן ההטעמה האופיינית, נציין זאת, ואם אין ביטחון לגבי ההטעמה, נוסיף סימן שאלה לפני ההרכב. את רוב הדוגמאות ליקטתי משמיעה בהודמנויות שונות. חלקן הומצא לי על ידי משתתפי הסמינר לבלשנות פללית בחוג לבלשנות שבאוניברסיטה העברית, ועל כך אני מודה להם. דוגמאות מועטות נמצאו ב"מילון עולמי לעברית מדוברת" של ד' בן-אמוץ ונ' בן-יהודה (אף שנראה לי,

שההטעמה במילון זה אינה תמיד מסומנת בדיוק, וחבל) ובמילון
הסלנג הישראלי של ר' ספן. אסמנם בקיצור: ב"א-ב"י, ספן.

מושגים שונים

האספקה-קטנה. בקיבוץ: חלוקת סדקית, חומרי ניקוי וכו'.

? אור-אדום. ב"א-ב"י 12.

אור-ירוק. ב"א-ב"י 12: פלי אור ירוק מהממשלה לא יהיו שום

הפגנות נגד ברית המועצות.

פטחן-עצמי.

הפסקה-גדולה. בבית-הספר, הפסקה בת עשרים דקה בין

השיעורים.

זוגות-צעירים. ראה דיון לעיל. ביחיד גם בהטעמת התואר: זוג

צעיר.

? חגורה-שחורה. הדרגה העליונה באמנות הג'ודו.

החופש-הגדול.

טלפון-שבור. חוסר קומוניקציה, בניגוד ל"טלפון שבור",

שפירושו מכשיר טלפון שנשבר.

יחס-טוב. זהו יחיד ללא ריבוי. פירושו "חום אנושי, טיפול,

פינוק", דהיינו לא יחס אלא התנהגות, וכזה הוא שונה

מ"יחס טוב", יחס רע, ושאר האפשרויות.

כביסה-מלוכלכת. פרטים אינטימיים בלתי נעימים.

מלה-טובה. דברי הסכמה או שבת.

נקודה-שחורה. לרשום למישהו נקודה-שחורה: לציין לחובתו.

סוף-שחור. ב"א-ב"י 175: עשה לי סוף-שחור.

העזרה-ראשונה.

עין-רעה.

צואר-לכן. סיווג של מקצועות, לא פריט לבוש.

ציפור-קטנה. (לחשה לי . . .). מדליף, לא ציפור.

קופה-קטנה. ראה גם ב"א-ב"י 207.

הרעה-חולה.

שם-רע.

שמן-זית-זך. ב"א-ב"י 226: דיבורים מנומסים מן השפה

ולחון. פעם היה מדבר עברית של בני אדם, אבל מאז

שהתחיל לעבוד במחלקת החינוך של ההסתדרות, כל מלה

אצלו שמן זית זך.

שפה-זרה. לימוד חובה באוניברסיטה.

שעון-שויצרי. האלוף-ב' פלד בטלוויזיה, 27.9.74: התרגלנו

שחיל האויר פועל כמו שעון-שויצרי.

תרבות-רעה.

נמצאה עוד קבוצת הרפכים, שבהם מופיעים התארים טוב,

גדול, צעיר, אך אלה אינם תורמים כמעט דבר למשמעות ההרכב

מלבד תוספת של "ממשי, הגון", ובכולם אפשר להושיט את

התואר ללא שינוי ניכר במשמעות: ארוחה-טובה,

כוס-קפה-טוב, עצה-טובה, רצון-טוב, שירותים-טובים,

ספר-טוב, קונצרט-טוב.

דבר-גדול (ב"א-ב"י 52: עניין פעוט, עניין של מה בכך),

חכמה-גדולה (ב"א-ב"י 90: שטות גדולה; דבר שאין קושי רב

בעשייתו).

מלפפון-צעיר, תן איזה סטייק-צעיר, נראה אותך מביא

איזה קפה־צעיר (ב"א-ב"י 224), מה דעתכם על איזה קורל־צעיר של יוהן סבסטיאן בך? (ברדיו, 27.4.70, מצוטט ב"א-ב"י 198).

לאלה צריך אולי לצרף את פוסת־החם, דייסה־חמה, שבהם החואר מובן מאליו.

ע צ מ י ם

אבנים־טובות, אבנים־יקרות. פידוע, אין אלה סתם אבנים משובחות, ולעתים אינן אבנים כלל, כמו הפנינה.

פיצה־סרוחה. אמצעי להבעת דעה באספה, לא דבר מאכל.

בגדים־יפים. בגדי שבת? (ד' אורמיאן ברדיו, 24.5.74).

הבקבוק־חם. ראה דיון לעיל.

גרמושקה־עצובה. ב"א ב"י 51: מפוחית פה בסולם מינורי.

דבר־גדול. ב"א-ב"י 52: צואה; ראה גם ב"מושגים שונים".

דבר־קטן. ב"א-ב"י 52: שתן.

חולצה־כחולה. חולצת הנוער העובד או חולצת השומר הצעיר.

החצאית־צרה. חצאית שאינה צרה על לובשתה, אלא שגורתה

מיוחדת, צרה.

טיפה־סרוחה. לאו דוקא טיפה, אלא נוזל הזרע בכלל.

הידיעות־אחרונות. שם לעיתון, ולא לידיעות שבו.

פיפה־סרוגה. הכיפות שעל ראש בני עקיבא, ובהשאלה גם בני

עקיבא עצמם: הכיפות הסרוגות. ראה גם ב"א-ב"י 121,

בהטעמה אחרת.

כלים־שלובים.

מכנסיים-קצרים. מכנסיים שאינם קצרים על לזכשם, אלא מהוים לבוש קצר מלכתחילה.

מיטה-כפולה.

מנורה-כפולה. מנורת-יד, ובה נורה כחולה להקרנה רפואית. משחה-שחורה. במרפאת הקיבוץ: משחה לפצעים, המכילה איכטיוול, שצבעה פהה.

ספה-כפולה.

הסל-קט, הסל-קל. עריסת פלסטיק מלוכסנת לתינוק. עגבניות-רקובות. כמו ביצה-סרוחה, גם זה אינו דבר מאכל שהתקלקל, אלא אמצעי הבעה פוליטי.

עטים-נובעים. היחיד בדרך-כלל: עט נובע.

רומן-זעיר. סוג של ספרות, הפורמט אינו חשוב.

שנה-טובה. פרטיס ברכה. ריבוי: שנות-טובות.

תמונות-חלקות. מין ציורים חלקים וצבעוניים לילדים, שאפשר להדביקם על חפצים שונים. נקראו גם פרסים.

מ א כ ל י ם

אפונה-ירוקה. ראה דיון לעיל.

ביצה-קשה. למשל: סנדביץ' עם ביצה-קשה.

פידה-שחורה.

בצל-מטוגן.

הגבינה-לבנה.

הגבינה-צהובה.

הגזר-חי. סלט מתוק של גזר, לא גזר טרי סתם.

הדברים-טובים. יחיד: הדבר-טוב.

דג-מטוגן.

הדג-מלוח. זהו דג פבוש במלח, לא דג שבושל והומלח יותר מדי.

זיתים-דפוקים. ראה ב"א-ב"י 83.

החמאה-טובה. בקיבוץ שלי. בשנות ה-40: שמנת סמיכה ששימשה למריחת הלחם. "חמאה" היה שמה הרגיל של המרגרינה!

טחול-ממולא.

יונה-צלויה. זהו גם שם לכל מאכל תאווה בלתי שכיח.

הפכד-קצוץ. לא סתם פכד מקוצץ, אלא מתכון מסורתי מיוחד. הפרוב-חמוץ, הפרוב-פבוש.

מים-חמים. מי רחצה חמים, אך לא מים להכנת תה וכד' (אלה נקראים באידיולקט שלי מים חמים או מים רותחים); גם לא מי מעיינות חמים.

מים-קרים. מי שתייה מן המקרר. לא מי רחצה קרים ולא מי מעיין.

המלפפון-חמוץ. ראה דיון לעיל.

מקלות-מלוחים. מין חטיף, לעתים לא מלוח.

הפלפל-ירוק, הפלפל-ירוק. הפונה רק לירק למאכל ("פלפלת"), ולא, למשל, לתבלין חריף וירוק.

הפלפל-ממולא, הפלפל-ממולא.

פירות-יבשים.

רגל-קרושה. תבשיל, שרגל הבקר יוקא הוצאה ממנו לאחר הבישול.

שמנת-מתוקה. בישראל, זהו שמה של שמנת החלב האמיתית,

בעוד ששמנת סתם משמש לסימון יוגורט-בקר בעל אחוז
שומן גבוה.
שעועית-ירוקה. אין זו שעועית יבשה בעלת צבע ירקרק, אלא
תרמילים טריים של שעועית (haricots).
שקדים-מרים.

ת כ ו נ ו ת

אשמאי-זקן. אינו חייב להיות זקן.
החיה-רעה. ב"א-ב"י 90: פינוי גנאי לאדם רע לב, אכזר,
מסופן, מפחיד. פרא אדם (אך ההטעמה שם מוטעית).
חכם-גדול. טיפוש, הרואה עצמו חכם.
הילד-טוב, הילדה-טובה. אופי צייתני ונזח. גם ב"א-ב"י 110.
נאד-נפוח. בעל גאווה ריקה. אצל ב"י-ב"י 149 בהטעמה
מוטעית.

נבלה-סרוחה. הפונה לאדם חי, אך לא אהוד.
עולה-חדש.
תרח-זקן. כמו אשמאי-זקן, גם הוא אינו חייב להיות זקן. ראה
ב"א-ב"י 235.

על אלה יש להוסיף תיאורי חלקי גוף שפונתם לסמן
תכונה:

יש לו עיניים-גדולות. בעל תיאבון חזותי, שאיננו אוכל הרבה.
בגלל העיניים-היפות שלו. ללא תמורה מצדו.
יש לה פה-גדול. מדפרת ללא בושה, גם בגסות.
יש לו לשון-חדה. דיבורו עוקצני.
יש לה מרה-שחורה. תקופת דיכאון.

יש לו עזר-עבה. אינו נפגע בנקל.

מוסדות ומקומות

בצל-ירוק. להקה כמו-צבאית. בראשית שנות השישים.
מגן-דוד-אדום.

לשון-עברית, ספרות-עברית. חוגי לימוד באוניברסיטה
העברית. ללא ספק נקבע הטעם על השם כדי לנגד את שני
החוגים הקרובים, אך פיוס אלה הרפכי טעם לכל דבר.
אופייני הוא, שאין אלה לשון וספרות, אלא חוגים
למקצועות אלה.

להקה-צבאית.

ציונים-פלליים. מפלגה בישראל.

שויצריה-הקטנה. אתר בכרמל.

תיכון-חדש. בית-ספר תיכון ידוע בתל אביב.

בעלי-חיים וצמחים

אפונה-ריחנית. קידה-שעירה.

יהודי-נודד. אלמנה-שחורה (עפכיש).

לימון-מתוק. עפרוני-מצויץ.

סירה-קוצנית

חיפושית-מסריחה. פשפש ירוק גדול, בעל ריח חריף.

משחקים וספורט

אתלטיקה-קלה. סוס-ארוך. ב"א-ב"י 159.

חמור-חדש

ד מ ו י ו ת

כיפה-אדומה. נשים-קטנות. ספר ילדות ידוע, המספר על ילדות, לא על נשים.

מ ח ל ו ת

אבעפועזת-שחורות.
קיבה-דלילה. בקיבוץ, כינוי לשלשול, אך גם לאוכל בלתי אהוב, בפני הילדים.
(השוה גם את הטעמת מים-בברך, = מְניסקוס).

ב ר כ ו ת

מזל-טוב. זוהי הצורה הישראלית, בניגוד ל"אשכנזית":
מזל-טוב.
ברכות אחרות מוטעמות פהרפכי הטעמה, פאשר אינן משמשות כברכה ישירה, אלא מוזכרות במשפט: הוא תמיד אומר לכולם בוקר-טוב, ערב-טוב, ואפילו שבוע-טוב.

נדגיש שוב, שהרפכי ההטעמה משמשים בלשון הדיבור הבלתי-רשמי, המשפחתי. המהדרים פלשונם יכולים להימנע מהם, פשוט על ידי הטעמת התואר במקום הטעמת השם, וצורות כאלה אמנם נשמעות מפעם לפעם, ויצרות רושם של עברית רשמית יותר. תופעה זו אין פירושה, כפי שעלולים לסבור, שהטעם אינו גורם קבוע מספיק בתורת הצורות העברית, ושקשה לבסס עליו קביעה דקדוקית. פירושה רק שאסור לתאר את כל סגנונות העברית יחד, שכן הם פעין שפות שונות, שכל

אחת יש לה הבחנות משלה. כאן בחרנו לעסוק בעברית מדוברת עממית בלבד, ובהתאם לכך יש להתייחס לדוגמאות. ומי שעוסק בעברית מדוברת, ואינו מביא בחשבון את הרפכי ההטעמה, הרי הוא פאוחו סועד שאמרו לו: "יש לי היום רגל-קרושה, כבד-קצוץ, ריאות-במיץ וטחול-ממולא" והוא ענה: "תראי, הצרות שלך לא מעניינות אותי, אני רוצה לראות את המניו" (לפי ב"א-ב"י 140).

משה לוביש

עוד על פלשתינה

פרופ' יהודה אליצור טוען במאמרו "השמות פלסטיני, פלסטין, פלשתינה" ("לשוננו לעם רפ"ד-רפ"ה), שהצורה פלשתינה נתחדשה ע"י פקידי המאנדאט הבריטי, שרובם היו עוינים למפעל הציוני, ושזו דוגמה של פעולת שליטים "שביקשו להעלים ייחודה של הארץ ולטשטש טיבה". לשם כך — לדעת פרופ' אליצור — אף קבעו "כתיב חדש" במקום הכתיב פלסטיני, המצוי בתלמוד.

קשה לקבל זאת. הרי החלטה זו נתקבלה בחדשים הראשונים של כהונת הרברט סמואל כנציב העליון הבריטי הראשון ושל סר וינדהם דידס, הידוע פאודה נאמן של הציונות פסגנו, כ"מזכיר הראשי". הם ודאי לא היו עוינים למפעל הציוני, אף כי נמתחה ביקורת מוצדקת על דרכו של סמואל ועל כמה ממעשיו.

שמה הוטעה סמואל ע"י פקידים בריטיים זוטרים, שכונותיהט הזדוניות נעלמו מעיניו? ואם כן, מי היו אלה, ומניין לו לפרופ' אליצור ידיעות על מניעיהם? אמנם דרשו היהודים, שהארץ תיקרא ארץ-ישראל — אבל כלום תבעו, שאם אין מנוס מן השם הלועזי